

האם אסור לצייר שמש, ירח וכוכבים?

יוסף שפסר שיעור ה'

יש בידינו ציורים ויצירות אומנות מתקופות עתיקות, מתרבויות ומקומות שונים בעולם. בחלקם, מדובר ביצירות שקשורות בעבודה זרה, הכוללת את עבודת השמש, הירח והכוכבים. מובן מאליה שהשימוש וההנאה מיצירות אלו הוא אסור בתכלית האיסור (עבודה זרה מ"ב ע"ב, יובא לקמן). בנוסף לכך, מצינו במקורות (ראה להלן) שיש מקום לאסור את עצם היצירה של אומנות זו גם כאשר לא נוצרה בשביל עבודה זרה, מחשש שתוביל או תשמש לה. במאמר זה נבחן את היקף האיסור, והאם יש אופנים שמותר לייצר יצירות אומנות של השמש, הירח והכוכבים.

סוגיית הגמרא

המשנה במסכת עבודה זרה כותבת (פ"ג מ"ג):

המוצא כלים עליהם צורת חמה, צורת לבנה... יוליכם לים המלח.

כלומר אם יהודי מוצא כלים עם צורה של השמש או הירח - עליו לזרוק אותם לים, כדי שהוא או אף אחד אחר לא ישתמש בהם לשם עבודה זרה. הגמרא (שם מ"ב ע"ב) מנמקת זאת: "להני הוא דפלחי להו" - יש שעובדים צורות אלו כעבודה זרה. רב ששת מחדד בגמרא ואומר, שהחובה להשליך כלים לים המלח חלה דווקא על כלים שיש בהם דמות שמש או ירח, ולא שאר המזלות:

מנקיט רב ששת חומרי מתנייתא ותני: כל המזלות מותרין - חוץ ממזל חמה ולבנה...

אמר רב: כל המזלות מותרין חוץ ממזל חמה ולבנה. הכא במאי עסקינן? אילימא בעושה, אי בעושה - כל המזלות מי שרי? והכתיב: לא תעשון אתי, לא תעשון כדמות שמש הממששין לפני במרום! אלא פשיטא במוצא, וכדתנן המוצא כלים ועליהם צורת חמה, צורת לבנה... יוליכם לים המלח.

מהגמרא משמע שאסור להשהות ברשותו כלים עם צורות שמש או ירח, אך אין איסור על כלים עם צורות מזלות. מאידך אסור לעשות כלים עם צורות שמש, ירח ואף של שאר המזלות.

בהמשך הסוגיה (מ"ג ע"א) מובא שאף אביי ורבא מסכימים לכך, שאם מוצא כלים עם צורת שמש וירח אסור להשהותם.

הגמרא בהמשך (מ"ג ע"א-ע"ב) מביאה שרבן גמליאל השתמש בצורות ירח כדי לשאול אנשים שבאו להעיד על החודש, באיזו צורה הם ראו את הירח. הגמרא מקשה על כך: איך מותר לצייר את הצורות של הירח?! הרי יש איסור מהפסוק (שמות כ, יט) "לא תַעֲשֶׂוּן אֱתֵי"!

תנן התם: דמות צורות לבנות היה לו לר"ג בעלייתו בטבלא בכותל, שבהן מראה את ההדיוטות ואומר להן: כזה ראיתם או כזה ראיתם.

ומי שרי? והכתיב: לא תעשון אתי, לא תעשון כדמות שמימי השמש שמים לפני!
אמר אביי: לא אסרה תורה אלא שמשין שאפשר לעשות כמותן, כדתניא: לא יעשה אדם בית תבנית היכל, אכסדרה תבנית אולם, חצר תבנית עזרה, שולחן תבנית שולחן, מנורה תבנית מנורה, אבל הוא עושה (מנורה) של ה' (קנים) ושל ו' ושל ח'. ושל ז' לא יעשה אפילו של שאר מיני מתכות...

אביי מתרץ שאין איסור על שימוש בצורות של הירח, כי הרי לעולם לא יוכל אדם לעשות דמוי מדויק של הירח, והאיסור הוא רק להשתמש במודלים מדויקים כמו למשל תבנית בית המקדש וכליו. לפי זה אין בעיה בכך שלרבן גמליאל היו צורות של הירח, כי אין זה זהה לירח ממש.

ממשיכה הגמרא ומקשה על אביי:

ושמשין שאי אפשר לעשות כמותן מי שרי?... והתניא: לא תעשון אתי - לא תעשון כדמות שמימי השמשין לפני במרום, כגון חמה ולבנה, כוכבים ומזלות!

הגמרא מקשה על אביי: וכי בגלל שרבן גמליאל לא משתמש במודל מדויק, מותר לו להכין צורות של ירח?! הרי בברייתא דרשו מהמילים "לא תעשון" שלא לעשות צורות של השמש והירח, ומשמע כל צורה, גם אם זו אינה מדויקת.
 הגמרא מביאה שלושה תירוצים:

שאני רבן גמליאל, דאחרים עשו לו. והא רב יהודה דאחרים עשו לו, ואמר ליה שמואל לרב יהודה: שיננא, סמי עיניה דדין! התם בחותמו בולט, ומשום חשדא; דתניא: טבעת שחותמה בולט - אסור להניחה ומותר לחתום בה, חותמה שוקע - מותר להניחה ואסור לחתום בה. ומי חיישין לחשדא? והא בי כנישתא דשף ויתב בנהרדעא דאוקמי ביה אנדרטא, והוו עיילי ביה אבוה דשמואל ולוי ומצלו בגויה, ולא חיישי לחשדא! רבים שאני. והא רבן גמליאל דיחיד הוה! כיון דנשיא הוא, שכיחי רבים גביה.

ואיבעית אימא: דפרקים הואי.

ואיבעית אימא: להתלמד שאני, דתניא: לא תלמד לעשות, אבל אתה למד להבין ולהורות.

תירוץ ראשון: רבן גמליאל לא עבר על איסור, כי אין איסור כשמישהו אחר מכין לו את הצורות האלה¹, והוא לא עשה אותם בעצמו. ואין לאסור מפני החשד, כיון שיש הרבה אנשים שנמצאים עם רבן גמליאל, ולכן המקום נחשב למקום של רבים שבו אין חשד².

תירוץ שני: דמות הירח של רבן גמליאל לא היתה עשויה מחלק אחד, אלא מחלקים רבים.

תירוץ שלישי: הוא עשה את הצורות לצורך לימוד, ולצורך כך מותר³.

מסקנת הגמרא אם כן, שאסור לעשות צורות של שמש או ירח (פרט לאופנים מסוימים שמוותר).

דברי הראשונים והמכילתא

התוספות במקום (מ"ג ע"ב ד"ה 'והא רבן גמליאל יחיד הוה') שואלים:

ואם תאמר: אמאי לא משני דצורת לבנה לא היתה בולטת ולכך עשאה רבן גמליאל?

ואומר ר"י ורבינו תם וריב"א: כי בחמה ולבנה ומזלות אין חילוק בין בולטין לשוקעין, וכן ברקיע שוקעין הם, ולא מפליג בהכי אלא גבי פרצופין וכיוצא בהן.

התוספות אומרים שאסור אף לצייר (על מישור, לא בולט ולא שוקע) שמש או ירח, וכן אומרים גם ראשונים אחרים.

¹ לרוב הדעות הכוונה היא שנכרי הכין את הצורות.

² הגמרא מקשה על התירוץ ואומרת שהיה מעשה עם רב יהודה שהייתה לו טבעת חותם עם דמות עליה, וכששמואל ראה את טבעת החותם אמר שאסור ליהודי להחזיק צורה אסורה גם אם נעשתה על ידי אחר. אם כן, איך רבן גמליאל החזיק ברשותו צורות לבנה?

הגמרא מתרצת: במעשה עם הטבעת של רב יהודה מדובר בחותם שהצורה בולטת, ושנינו שטבעת שחותמתה בולטת אסור להניח אותה על האצבע ומותר לחתום איתה, ובחותמת שוקעת מותר להניח אותה על האצבע אבל אסור לחתום איתה. משם אסרו חכמים צורות שמוותרות בעשיה כדי שלא יחשדו בעבודה זרה, וזה טעמו של שמואל שהסתכל על הצורה של הטבעת.

הגמרא מקשה האם בגלל חשד חוששים במקרים כאלו? הרי בבית כנסת של "שף ויתיב" העמידו צלם של מלך, ואביו של שמואל ולוי נכנסו אליו כדי להתפלל, ולא חששו לחשד שהם עובדים עבודה זרה! ועונה הגמרא שדין של רבים הוא שונה.

הגמרא מקשה ושואלת: רבן גמליאל הוא יחיד, למה לא חוששים במקרה שלו? מתרצת הגמרא שרבים מצויים אצלו, וזו מציאות של רבים.

³ שכן נאמר בתורה על סוגי כישופים "לא תלמד לעשות כתועבת הגוים ההם", מזה לומדים "לא תלמד לעשות - אבל למד אתה להבין ולהורות", מותר ללמוד דבר שאסור לעשות, כשיש צורך ללמוד את הענין וההלכות שלו (שבת ע"ה ע"א ובמקומות נוספים).

האיסור לעשות צורות שמש או ירח מופיע גם במכילתא, ושם נוסף שהאיסור הוא אף בכוכבים (מכילתא דרבי ישמעאל יתרו - מסכתא דבחדש פרשה ו):

לא תעשה לך פסל. יכול... לא יעשה לו דמות כל אלה, אבל יעשה לו דמות חמה ולבנה כוכבים ומזלות? תלמוד לומר (דברים ד יט): ופן תשא עיניך השמימה וגוי.

אם כן, התוספות הוסיפו על הגמרא, שהאיסור הוא לא רק ביצירת צורה אלא גם בציור. המכילתא הוסיף על הגמרא, שהאיסור הוא לא רק בשמש וירח אלא אף בכוכבים (וכן משמע גם במקורות נוספים).

הרמב"ם פסק כל זאת להלכה, שהאיסור הוא אף בציור ואף בכוכבים. זו לשון הרמב"ם (הלכות עבודה זרה פ"ג הי"א):

אסור לצור דמות חמה ולבנה כוכבים... שנאמר לא תעשון אתי - לא תעשון כדמות שמש המושמשין לפני במרום, ואפילו על הלוח. צורות הבהמות ושאר נפש חיה חוץ מן האדם וצורות האילנות ודשאים וכיוצא בהן - מותר לצור אותם...

הרמב"ם מסכם שאסור לעשות דמויות או ציורים של שמש, ירח וכוכבים. וכן מופיע גם בראשונים אחרים.

פסיקת ההלכה

וכך נפסק להלכה בשולחן ערוך (יורה דעה, הלכות עבודת כוכבים קמא, ג-ד), שאסור לעשות דמויות או ציורים של שמש, ירח וכוכבים:

המוצא כלים ועליהם צורות חמה או לבנה... אם הכלים מכובדים, אסורים שוודאי נעשו לשם עבודת כוכבים. ואם הם מבזים, מותרים שלא נעשו אלא לנוי...

וצורת חמה ולבנה וכוכבים, אסור (לעשות) בין בולטות בין שוקעות. ואם הם להתלמד, להבין ולהורות, כולן מותרות אפילו בולטות. ויש מתירין בשל רבים, דליכא חשדא (טור בשם הרא"ש).

להשהות צורות שמש ירח וכוכבים, כאשר לא נעשה לשם לימוד – אסור על צורה מכובדת, מחשש שנעבד כעבודה זרה. על צורה מבזזה מותר (יש מוסיפים שאף מותר לעשות לכתחילה צורה מבזזה).

מוסיף הש"ך (שם יג) שאם הצורה המבזזה נעבדה - אסור להשהותה:

אבל בידוע שלא נעבדו כלים הללו - אף על פי שעובדים לצורות הללו כשהן על הכלים מותרים, ופשיטא דאף לסברא זו אם ידוע שכלים הללו נעבדו אפילו על המבוזים אסורים.

אם כן, פוסק השולחן ערוך שאסור לעשות צורת חמה ולבנה וכוכבים בכלים, בין אם שוקע ובין אם בולט.

אופנים שבהם יש מקלים

א. דעת המהר"ם, שבציור שאינו בולט - מותר. דבריו מובאים בדרכי משה (יורה דעה קמא, ה), אולם לא מובאים ברמ"א על השולחן ערוך. כאמור לעיל, השולחן ערוך מחמיר בזה, והרמ"א שם לא חולק.

ב. כאמור, אף שפוסק השולחן ערוך שאסור לעשות צורת חמה ולבנה בכלים בין אם שוקע ובין אם בולט, הוא פוסק שלשם לימוד מותר, כמו שראינו לעיל בתירוץ השלישי לקושיה על רבן גמליאל. על דברי השולחן ערוך שלהתלמד "כולן מותרות", כותב הש"ך (שם כו): "כולן מותרות - בין לעשותם בין להשהותן".

מה נחשב לשם לימוד? החתם סופר (שו"ת חלק ב' יורה דעה קכח) אומר, שלשם לימוד הכוונה דווקא לשם לימודי קודש:

אחד הרוצה ללמוד אומנות... אצל אומן... במקום קיבוץ האומנים והתלמידים שם באקדעמיא... צריך הוא לגמור הרבה צורות שלימות ממעשי ידיו לעיני רואה... וחשב השואל שזה בכלל אתה למד להבין ולהורות. ויפה השיב... דהתם הלכה למעשה אבל ללמוד לעשות לא הותר.

אמנם, מהמאירי (עבודה זרה מ"ב ע"ב) משמע, שאף לצורך לימודי חול חשיב לצורך לימוד: בצורות הספרים שבחכמת התכונה שמותר אף בעשיית עצמו שזהו גוף הלמוד, ואינו בכלל עשיית צורה.

ג. גבי האיסור להשהות צורות שמש וירח כותב הרמ"א (יורה דעה קמא, ג):

צורות חמה או לבנה - דהיינו צורות הנעשים לשם חמה ולבנה, כמו שעושים בעלי הטלסמאות צורות לכוכבים, כגון צורות המתייחסות לשמש מצירימ מלך מעוטר יושב על עגלה וכן כיוצא בזה בלבנה יש להם צורה מיוחדת (רמב"ם בפירוש המשנה וברטנורה שם).

לא כל צורת שמש וירח בכלל האיסור, אלא דוקא באופן מיוחד שהיה מקובל לעשות לשם עבודה זרה.

ציירופי האופנים הנ"ל להקל:

הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל (שו"ת דעת כהן, ענייני יורה דעה סד) לימד זכות על המנהג הרווח להקל בציורי שמש וירח וכוכבים בבתי כנסת וכד', על סמך שיטת מהר"ם מרוטנבורג הנ"ל, ועל סמך הטעם דהוי לצורך לימוד כנ"ל, ועל סמך דברי הרמ"א הנ"ל, ולכן הסיק שאין צריך למחות בזה:

ובאמת תמוה הדבר מאד מהיכן נתפשט הדבר להיתר, לעשות בבתי כנסיות ובבתי מדרשות דמות חמה ולבנה וכוכבים ומזלות. ובעיר מולדתי ראיתי בילדותי מצוייר מעל הבימה למעלה בתקרה כל שנים עשר המזלות קבועים בגלגל... אמנם למחות אין בנו כת, מאחר שיש להם עמוד גדול להשען עליו, שהיא דעת מוהר"ם מרוטנבורג...

אמנם ההיתר היותר פשוט הוא דעת הרמב"ם בפירוש המשניות דעבודה זרה, דצורות חמה ולבנה וכוכבים ומזלות הכונה היא דוקא אותן הצורות, שהסכימו עובדי עבודה זרה ליחסן לחמה ולבנה וכוכבים ומזלות... והש"ך בנקה"כ בסימן קמ"א גם כן לימד עליהם זכות, משום שהוא להתלמד. ולפי זה יש לומר... מעורר הציור את הכונה... והכי נמי השייכות לענין התפילה... נראה שהוא מנהג עתיק מאד, שכבר הובא זכרונו בדברי הראשונים, וכיון שכבר למדו גדולים עליו זכות הנח להם לישראל כו'.

מלמד הראי"ה זכות שאף לצורך תועלת הכוונה בתפילה, חשיב כלצורך לימוד שמותר.

בספר שו"ת אמנות (הרב דוד ספקטור) כתב, לענין ציור לשם לימוד אומנות של שמש, ירח וכוכבים, כשהמסגרת הלימודית מחייבת זאת, שבשעת הדחק ניתן להקל ולסמוך על שיטת המאירי הנ"ל, בצירוף שיטת מהר"ם מרוטנבורג הנ"ל (והכנסת יחזקאל שמובא בפת"ש שם ס"ק י"ג) שסבירא להו שציור מותר. (ולא ישאיר אחר כך את הציור ברשות היחיד).

ד. אם עושה צורה לא שלמה יתכן שמותר, כפי שראינו בגמרא, בתירוץ השני לקושיה על רבן גמליאל, שאם עשוי "פרקים" שרי. כעין זה מופיע בשולחן ערוך (שם ז):

יש מי שאומר שלא אסרו בצורת אדם ודרקון אלא דוקא בצורה שלימה בכל איבריה, אבל צורת ראש או גוף בלא ראש, אין בה שום איסור לא במוצאו ולא בעושה. הגהת הרמ"א: וכן נוהגין.

יתכן שיש לדייק מהש"ך בנקודות הכסף (שם ד) שהוא מרחיב זאת גם לגבי שמש, ירח וכוכבים:

גם מה שחלק על המציירים הי"ב מזלות במחזורים אינו כלום, דהדבר פשוט דהוי להבין ולהורות. ועוד, דאינו צורה גמורה...

קצת משמע מהש"ך שמותר לצייר שמש, ירח וכוכבים אם הצורה לא שלמה. אחרי שעשה צורה לא שלמה, נראה שמותר שאחר כך גוי ישלים הצורה. כעין זה מופיע באגרות ראי"ה של הראי"ה קוק (א, קנח):

להעזר על ידי חברת אומן עוזר שאינו בן ברית, לעת השכלול האחרון של התמונה המיוחדת.

אם כן, צורה לא שלמה של שמש, ירח וכוכבים יתכן ששרי (וכן פסק הרב נבנצל⁴ שציור לא שלם שרי, וכן פסק ספר "שו"ת אמנות" שציור או פיסול לא שלם שרי, וכן פסקו אחרים).

הורו אחרונים שחצי עיגול של הירח וכיו"ב נחשב צורה שלמה ואסור, כיון שכך נראה הירח בחלק מהחודש. (שבט הלוי ז, קלד, הרב נבנצל⁵, ספר "שו"ת אמנות", ועוד) עוד כתבו פוסקים (שו"ת אמנות; הרב עמרם פריד⁶), ששמש בלי קרניים נחשב צורה חסרה, ושרי, אך לכתחילה להחסיר משהו מגוף השמש ממש.

ה. אף שהמוצא ציורים של שמש, ירח וכוכבים מוכנים אסור להשהותם, אם ודאי לא נעשו לשם עבודה זרה, מותר להשהותם במקום של רבים שאין בו חשד (שולחן ערוך שם ג, הובא לעיל).

ו. כתב בשו"ת אמנות, שמותר לעיין בספר שאינו שלו שיש בו תמונות שמש, ירח, כוכבים. אם הספר שלו יחסר מצורת שמש, ירח, כוכבים.

⁴ מופיע בשמו באתר "ישיבה".

⁵ מופיע בשמו באתר "ישיבה".

⁶ מופיע באתר "דרשו".